

**ВПЛИВ ЦЕРКВИ НА ПОДОЛАННЯ
КОНФЛІКТУ ПАМ'ЯТЕЙ:
УКРАЇНСЬКО - ПОЛЬСЬКЕ
СПІВРОБІТНИЦТВО 1991-2013 РОКІВ**

**THE IMPACT OF THE CHURCH
ON OVERCOMING THE CONFLICT OF MEMORY
IN UKRAINIAN-POLISH COOPERATION
1991-2013**

Роїк Н.,

кандидат політичних наук докторант, Інститут політичних та етніонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса (Київ, Україна),
e-mail: nrojik@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2744-4969>

Royik N.,

PhD in Political Sciences, Institute of Political and Ethnonational studies. I. F. Kuras (Ukraine, Kyiv),
e-mail: nrojik@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2744-4969>

Політика пам'яті сприяла активізації політичної та гуманітарної сфер українсько-польського співробітництва. Відповідно метою дослідження є спроба довести, що міжнаціональне порозуміння, побудоване на взаємному вибаченні, котре ініційоване церквою, стало важливим чинником поширення інтеграційних процесів у Європі, а також чинником впливу на політику держав Центральної та Східної Європи. Сьогодні процес розвитку європейського континенту неможливий без політики історичної пам'яті. Наголошено, що історична пам'ять в кінці ХХ - на початку ХХІ століття почала коригуватися церквою обох держав, а отже - проявився суспільний рівень дипломатії в історичному діалозі України та Польщі. Висновки: церква та релігійні діячі відіграли важливу роль в конструюванні історичної пам'яті, налагодженні міжнаціонального діалогу та подоланні конфлікту пам'ятей. Методологія. При написанні статті використано принципи науковості, системності, структурності та комплексного підходу. Дослідження на теоретичному рівні здійснено з допомогою методів індукції та дедукції, аналізу, синтезу та узагальнення, а також аналітичного, системного методів та методу порівняльного аналізу.

Ключові слова: зовнішня політика, українсько-польська співпраця, політика пам'яті, примирення.

It is established that memory policy in the twentieth century promoted active cooperation in the political and humanitarian spheres of Ukrainian-Polish cooperation. The study shows that the church-initiated inter-ethnic understanding that has been initiated by the Church has become an important factor in the spread of integration processes in Europe, as well as a factor in influencing the policies of the countries of Central and Eastern Europe. Today, the development of the European continent is impossible without a policy of historical memory. It is emphasized that the historical memory at the end of the XX - the beginning of the XXI century began to be corrected by the church of both states, and therefore - the public level of diplomacy in the historical dialogue between Ukraine and Poland manifested. Church and religious figures have played an important role in constructing historical memory, fostering inter-ethnic dialogue and overcoming the memory conflict. The principles of scientific, systematic, structural and complex approach were used in writing the article. Research at the theoretical level was carried out using induction and deduction methods, analysis, synthesis and generalization, as well as analytical, systematic and comparative analysis methods.

Keywords: foreign policy, Ukrainian-Polish cooperation, policy of memory, reconciliation.

На сучасному етапі в українсько-польській співпраці особливо актуальною є проблема врегулювання конфлікту пам'яті, особливо на прикордонні, адже українсько-польське прикордоння є

носієм особливого історичної досвіду. Досліджуючи українсько-польське співробітництво, прийшла до висновку, що політика історичної пам'яті є предметом і інструментом зовнішньої політики [1].

В дослідженні конфлікту пам'ятей між Україною та Польщею, особливо цікавим є розгляд питання про вплив церкви і церковнослужителів на перебіг міжнаціонального порозуміння. Адже українські церковні діячі складають міцну когорту інтелектуалів і людей мислячих та патріотичних. Тому їх вплив на міждержавні та міжнаціональні відносини був завжди в історії значним. Не враховувати такий потужний механізм як Церква в українсько-польському історичному діалозі, було б нерозумним і необачним. Та й сама ж церква, а мова буде йти в основному про УГКЦ та РКЦ, не стоїть осторонь важливих суспільних та державних подій. Зокрема, в такому болючому питанні як примирення пам'ятей та народів України та Польщі, церква має значний потенціал, володіє відповідними механізмами впливу, котрі і будуть розглянуті у статті.

Над переосмисленням сторінок історії, формуванням і значенням політики пам'яті в політичному житті, роллю історичної спадщини в українсько-польських відносинах, аспектами міжнаціонального порозуміння в Європі, подолання стереотипів, а також над теоретико-методологічною основою вивчення історичної пам'яті працювали: Г. Мотика [2], Я. Грицак [3], Б. Осадчук [4], Т. Журженко [5], М. Мариневич [6], М. Рябчук [7], Н. Яковенко [8], Є. Томпсон [9], Ф. Боль [10], М. Генік [11], Н. Горська і С. Трохимчук [12]. Найбільш фундаментальні теоретичні праці з дослідження пам'яті належать таким авторам, як: П. Нора [13], М. Хальбваск [14], П. Рекйор [15], П. Хаттон [16], А. Міллер [17].

Серед дослідників, котрі розглядали питання церкви і примирення, не приділялася увага проблемі конфлікту пам'яті в українсько-польському співробітництві, а також компаративістському аналізу внеску церкви в міжнаціональне порозуміння народів Європи, на прикладі країн Франції, Німеччини, Польщі та України. Саме цим аспектам буде приділена увага в статті.

Варто наголосити, що прикордоння в Європі завжди було місцем етнічних суперечок та конфліктів. В їх вирішенні найефективнішою була політика церкви [18, с. 260]. Домінуючу роль церкви в міжнаціональному діалозі засвідчує приклад польсько-німецького порозуміння. У ХХ столітті «стара» Європа створила нову культуру пам'яті, яку називають «культурою покаяння». Побудова Європи, в її соціокультурному вимірі, ґрунтувалася власне на примиренні, переосмисленні історії Німеччини, Франції та Польщі. Країни та еліти Західної Європи сформували модель мирного співіснування та досягнення суспільного порозуміння на основі примирення з конфліктним історичним минулим.

Ініціативи церковних діячів України та Польщі теж стали справжнім проривом у подоланні чорної тіні минулого над сучасністю та конструюванні політики пам'яті. Найперше варто згадати профетичні дії Церков в 1980-х рр., особливо під час

святкування тисячоліття Хрещення Русі-України (1988 р.) [6, с. 27]. Вже тоді церковні діячі продемонстрували виразне розуміння того, що національне зближення безпосередньо пов'язане з духовним єднанням, що означає передусім примирення заради майбутнього.

У Східній Європі релігія досить сильно пов'язана з різноетнічним прикордонням. Релігійна ситуація на українсько-польському кордоні складає делікатну суспільну матерію відносин. Очевидно, саме тому слова Папи Івана Павла II мали таке вирішальне значення в українсько-польському порозумінні. У Львові в 2001 році Понтифік говорив про необхідність взаємного пробачення. Він наголосив, що «тільки дякуючи очищенню історичної пам'яті, всі можуть бути готовими до того, що об'єднає, а не роз'єднає, щоб разом будувати майбутнє, на основі братерської співпраці та автентичної солідарності» [19]. Такі слова не могли залишити осторонь жодного віруючого християнина по обидва боки кордону.

На пленарному засіданні Конференції Єпископату Католицької церкви Польщі у Варшаві навесні 2003 року, який був присвяченому 60-й річниці подій на Волині 1943-1944 років, було прийнято рішення про проведення 8-9 травня 2003 року Днів спеціальної молитви за поглиблення польсько-українського діалогу. Така ініціатива суспільства була ще одним кроком до українсько-польського примирення на суспільному рівні [20; 21].

З нагоди 60-ї річниці подій на Волині 7 липня 2003 р. Іван Павло II видав звернення, в якому зазначив: «Нове тисячоліття, яке щойно розпочалося, вимагає, щоб українці та поляки не залишались в'язнями сумних спогадів свого минулого, а, переосмислюючи з новим духом минулі події, подивились одні на одних поглядом поєднання, зобов'язуючись будувати краще майбутнє для всіх...» [22]. Лист Папи був надзвичайно міцним виразом підтримки польсько-українського порозуміння.

Справу примирення між українським та польським народами започатковано 22 травня 1945 року в Колегії Св. Йосафата в Римі кардиналом РКЦ А. Гльонде та єпископом УГКЦ І. Бучко. Літургійне затвердження акту взаємного прощення відбулося 19 червня 2005 року [23] в Варшаві та 26 червня 2005 року в Львові [24; 25], за участю кардиналів УГКЦ Л. Гузара та РКЦ Ж. Глемпа. В Зверненні про взаємне пробачення наголошено: «А щоб молитва наша була цілком щирою, скажімо один одному слова: «Вибачаємо і просимо пробачити», – адже вони вже показали свою силу в справі примирення...» [26, с. 5; 25, с. 182; 27, с. 199].

Одна із перших молитов, що прозвучали за українсько-польське порозуміння прозвучала з ініціативи о. Леона Конторського (РКЦ) в храмі с. Підкови Лесьної відслужено Божественну Літургію візантійського обряду за польсько-українське примирення. Літургію ще в 1984 році відслужили кардинал Ю. Глемп (РКЦ) та о. Й. Романик (УГКЦ) [28, с. 1]. Літургія була завершенням тривалої праці (зустрічей, проповідей) та закликів о. Леона

Конторського до примирення на зразок заклику польського єпископату до польсько-німецького примирення в 1965 році. Подібні заходи заклали основу на релігійному рівні примирення.

Вже кілька років поспіль 1 листопада, в День всіх Святих за польською традицією на могилах польських та українських воїнів на Личаківському цвинтарі відбувається спільна українсько-польська молитва за участю священників УГКЦ та РКЦ. Початок молитви примирення на Личаківському кладовищі було закладено ще в 2002 році, де тоді і прозвучали вперше слова «Вибачаємо і просимо вибачення» як повторення відомої формули німецьких і польських єпископів [29, с. 3; 30].

Так, Церква відіграла важливу роль в переосмисленні українсько-польського історичного минулого. Ініціативи церковних діячів стали справжнім проривом у подоланні чорної тіні минулого над сучасністю та конструюванні політики пам'яті та примирення.

Церковна еліта продовжила свою роботу над конфліктом пам'яті і в ході відзначення 70-річчя Волинських подій. 28 червня 2013 року, напередодні вшанування пам'яті жертв 70-х роковин злочину на Волині, у Варшаві між УГКЦ та РКЦ Польщі підписано спільну Декларацію. У Декларації засуджено «крайній націоналізм та шовінізм» [31]. Спільна декларація засвідчила прагнення церков до «оздоровлення пам'яті» шляхом християнської оцінки минулого, а також до порозуміння. До примирення польського і українського народів закликав Патріарх УПЦ КП Філарет [32]. В той час УПЦ МП засудило політичні спекуляції навколо Волинської трагедії, в той же час закликала «український та польський народи до взаємного прощення та примирення» [33]. Осторонь процесу історичної пам'яті та відзначення 70-річчя Волинських подій були Польська Автокефальна православна церква, яка симпатизує Московській православної церкві та Українська автокефальна православна церква.

Перед тим, а саме 11 березня 2013 року, до припинення політичного маніпулювання обставинами цієї трагедії та примирення закликали єпископи УГКЦ у Зверненні Синоду Єпископів Києво-Галицького Верховного Архиепископства УГКЦ з нагоди 70-х роковин Волинської трагедії [34]. У Зверненні УГКЦ підкреслила відмінність колективної пам'яті України і Польщі, пов'язаних з історичним контекстом. Розуміння особливостей пам'яті двох сусідніх народів визначає виважену і помірковану позицію УГКЦ в оцінці Волинської трагедії. Єпископи УГКЦ також підтримали заклик Всеукраїнської ради церков та релігійних організацій, розміщений в її Декларації «Знання минулого – шлях до майбутнього» від жовтня 2012 року, в якій йдеться про потребу протистояти міжнародним конфліктам [35].

З огляду на цивілізаційний вибір України, важливими є слова Глави УГКЦ С. Шевчука щодо необхідності продовження примирення, сказані 27 червня 2013 року у Варшаві під час панахиди в пам'ять жертвам Волинської трагедії. У молитві в греко-католицькому храмі Успіння Пресвя-

тої Діви Марії з нагоди 70-х роковин Волинської трагедії також взяли участь Президент Польщі Б. Коморовський, архієпископ Ю. Міхалік, митрополит Варшавський, кардинал К. Нич [36]. Панахида відбулася без представників української влади найвищого рівня. В цьому контексті варто погодитися з уже згадуваною Б. Бердиховською, що «...у той момент, коли політики «втрачають азимут», голос мають взяти представники громадянського суспільства», а також церква [37].

Отже, в ХХ столітті історична пам'ять визначила хід суспільно-політичних процесів в Польщі та Україні. Україна та Польща протягом 1991-2013 років спрямували політику пам'яті перш за все на недопущення конфліктів, мінімізацію соціокультурних розколів та бар'єрів, конструювання національної ідентичності. Історична спадщина сприяла міжнародному порозумінню, в якому основну роль відіграли не тільки законодавче закріплення окремих історичних висновків, а й комеморативні заходи, ініціативи церкви, інтелігенції, інтелектуалів.

Список використаних джерел

1. Роїк Н. (2014) *Гуманітарна складова українсько-польського транскордонного співробітництва* (авторф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку»). Чернівці, 20с.
2. Мотица Г. (2009) Друга світова війна в польсько-українських історичних дискусіях. *Україна Модерна*. [Online] 4, С. 127–135. Available from: <http://historians.in.ua/index.php/ukraj-ina-moderna-2007-2010/23-ukrajina-moderna-154-2009-g> [Accessed 16.02.2018]
3. Грицак Я. (2009) Що по Гедройцеві? In: *Європа – Минуле і майбутнє. Візії і ревізії*: матеріали Міжнар. конф. пам'яті Єжи Гедройця, Київ, 24-26 листопада 2006р. Київ: Вид-во «Часопис.Критика», С. 85 – 89.
4. Осадчук Б. (2009) Модель вибачення. In: *Волинь: дві пам'яті*. Збірка статей опублікованих в «Газеті виборчій», пер. з пол., упоряд. М.Войцехівський. Київ-Варшава: Дух і література, С. 43 – 54.
5. Zhurzenko T. (2009) Geopolitical memory. *Eurozine*. [Online] 06 (29). Available from: http://www.eurozine.com/articles/2009_06_29_zhurzenko.uk.html. [Accessed 8.05.2019].
6. Маринович М. (2010) Польща й Україна після мовного місяця. *Критика*, 5 – 6 (151-152), С. 27 – 29.
7. Рябчук М. (2001) За огорожею Меттерніхового саду. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. [Online] 20, С. 6 – 20. Available from: <http://www.ji.lviv.ua/pdf/20/pdf>. [Accessed 16.02.2018]
8. Яковенко Н. (2003) Польща та поляки в шкільних підручниках історії, або відлуння давнього й недавнього минулого. *Незалежний культурологічний часопис «І» (Волинь 1943. Боротьба за землю)*. [Online] 28, С. 295 – 305. Available from: <http://www.ji.lviv.ua/n28texts/yakovenko.htm>. [Accessed 16.02.2018]
9. Томпсон Е. (2010) Способи пам'ятати: приклад Польщі. [Online] Available from: <http://politonomia.org.ua/page/sposoby-pam-iataty-pryklad-polshchi-1922.html> [Accessed 16.02.2018]
10. Boll F. (eds) (2010) Polsko-niemieckie inicjatywy pojednania w latach sześćdziesiątych a polityka odprężenia. Wprowadzenie. In: *Pojednanie i polityka. Polsko-niemieckie inicjatywy pojednania w latach sześćdziesiątych XX wieku a polityka odprężenia*, F. Boll, W. Wysocki, K. Ziemer, T. Roth (eds), Warszawa: Neriton, S. 9-22.
11. Генік М. (2009) Інституалізація процесу міжнародного примирення у діяльності вищих законодавчих

органів України і Польщі. In: *Панорама політологічних студій: науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету*. [Online] Рівне: РДГУ, 3, С.105 – 112. Available from: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pps/2009_3.pdf. [Accessed 16.02.2018]

12. Горська Н., Трохимчук С. (eds) (2002) Польсько-німецьке примирення та співпраця в контексті євроінтеграції. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 96с.

13. Nora P. (1989) Between memory and history: les lieux de memoire. *Representations. The regents of the university of California*. [Online] S.7 – 24. Available from: <http://www.history.ucsb.edu/faculty/marcuse/classes/201/articles/89NoraLieuxIntroRepresentations.pdf> [Accessed 16.02.2018]

14. Хальбвакс М. (2005) Коллективная и историческая память. *Неприкосновенный запас*. [Online] 2-3 (40-41). Available from: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html> [Accessed 16.02.2018]

15. Риккёр П. (2004) Память, история, забвение. *Издательство гуманитарной литературы*. [Online] 728с. Available from: http://www.gumer.info/bogoslo_v_Buks/Philos/Rik/index.php [Accessed 16.02.2018]

16. Хаттон П. (2003) *История как искусство*. [Online] С.Пб.: Владимир Даль, 424с. Available from: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/hatt/index/php [Accessed 16.02.2018]

17. Миллер А. (2008) Историческая политика и ее особенности в Польше, Украине и России. *Отечественные записки*. [Online] 5 Available from: <http://courier-edu.ru/cour0902/6700.htm> [Accessed 16.02.2018]

18. Malikowski M., Wojakowski D. (2002) Polska polityka wobec Ukrainy i mniejszości ukraińskiej a stosunki etniczne na pograniczu polsko-ukraińskim. In: *Polskie pogranicza a polityka zagraniczna u progu XX wieku*. R. Stempowski, A. Żelazo (eds), Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, S. 235 – 261.

19. Papież apeluje o Polsko-Ukraińskie pojednanie, (2001) [Online] Available from: <http://www.money.pl/gospodarka/wiadomosci/artukul/s/papiez;apeluje;o;polsko-ukrainskie;pojednanie,250,0,48890.html> [Accessed 26.12.2018]

20. Федів Л. (2003) Ми – сусіди, ми – християни. *Високий замок*, 7. 05. (83) [Online] Available from: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/dyskusija/volyn/presa-arhiv.htm>. [Accessed 26.12.2018]

21. Звернення Громадського комітету «Примирення між народами», (2013) [Online] Available from: <http://1-12.org.ua/2013/07/11/2110> [Accessed 26.12.2018]

22. Лист Івана Павла II напередодні відзначення 60-ї річниці Волинської трагедії «Звільніть серце від отрути», (2009) In: *Волинь: дві пам'яті*. Збірка статей опублікованих в «Газеті виборчій»; пер. з пол. [упоряд. М. Войцехівський]. Київ-Варшава: Дух і література, С. 117 – 119.

23. Pojednanie polsko-ukraińskie, (2005) *Radio Vatikanu*. [Online] 19 червня. Available from: <http://storico.radiovaticana.org/pol/storico/2005-06/40349.html>. [Accessed 26.12.2018]

24. Polsko-ukraińskie pojednanie, (2005) *WP Wiadomości*. [Online] 18 czerwiec Available from: <http://wiadomosci.wp.pl/kat,8311,title,Polsko-ukrainskie-pojednanie,wid,7428724,wiadomosc.html?icaid=1ca5d>. [Accessed 26.12.2018]

25. Лист ієрархів Київсько-Галицької митрополії УГКЦ «Перед вівтарем милосердя», (2009) In: *Волинь: дві пам'яті*. Збірка статей опублікованих в «Газеті виборчій»; пер. з пол. [упоряд. М. Войцехівський]. Київ-Варшава: Дух і література, С. 181 – 184.

26. Примирення між народами можливе. Послання католицьких єпископів України і Польщі з нагоди акту взаємного прощення і поєднання, (2005) *Нова зоря*, 25, С. 5.

27. Комоніке президії Єпископату Польщі після Євхаристійного конгресу і польсько-українського листа про поєднання «Впровадуйте поєднання в дію», (2009) In:

Воліні: дві пам'яті. Збірка статей опублікованих в «Газеті виборчій»; пер. з пол. [упоряд. М. Войцехівський]. Київ-Варшава: Дух і література, С.199–206.

28. Кушка П. (2010) Помер великий речник українсько-польського примирення. *Bazyliane.pl*. [Online] 29 lipca Available from: http://www.beta.bazyliane.pl/?option=com_content&view=article&id=1018&catid=21&Itemid=2. [Accessed 26.10.2019]

29. Грицак Я. (2010) «Перезавантаження чи продовження-1». *Zaxid.net*. [Online] 1 жовтня. Available from: <http://www.zaxid.net/blogentry/75844/>. [Accessed 26.10.2019]

30. Звернення Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій до віруючих і всіх людей доброї волі з приводу 60-ї річниці Волинської трагедії періоду Другої світової війни (2003) *Воєнна історія*. [Online] № 3–4. Available from: http://warhistory.ukrlife.org/3_4_03_2.htm. [Accessed 26.10.2019]

31. У Варшаві УГКЦ та РКЦ Польщі підписали спільну декларацію з нагоди 70-х роковин Волинської трагедії (2013) *Радіо «Воскресіння»*. [Online] 28 червня. Available from: <http://www.r.lviv.ua/news/u-varshavi-uhkts-ta-rkts-polschi-pidpysaly-spilnu-deklaratsiyu-z-nahody-70-h-rokovyn-volynskoj-irahedij/> [Accessed 26.10.2019]

32. УПЦ КП про Волинь-1943: «прощаємо і просимо прощення» (2013) *Дзеркало тижня*. [Online] 28 березня. Available from: <http://www.istpravda.com.ua/short/2013/03/28/118161/> [Accessed 26.10.2019]

33. Звернення Української Православної Церкви з приводу 70-річчя Волинської трагедії (2013) *Релігійно-інформаційна служба України*. [Online] 11 березня. Available from: http://risu.org.ua/ua/index/resourses/church_doc/uospm_doc/52772/ [Accessed 26.10.2019]

34. Звернення Синоду Єпископів Києво-Галицького Верховного Архиепископства Української Греко-Католицької Церкви до вірних та всіх людей доброї волі з приводу 70-х роковин Волинської трагедії (2013) *Релігійно-інформаційна служба України*. [Online] 11 березня. Available from: http://risu.org.ua/ua/index/resourses/church_doc/ugcc_doc/51561/ [Accessed 26.10.2019]

35. Декларація Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій «Знання минулого – шлях до майбутнього» (2012) *Інститут релігійної свободи*. [Online] 12 жовтня. Available from: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=1124&Itemid=78&lang=ru [Accessed 26.10.2019]

36. Panichida w intencji ofiar zbrodni wołyńskiej Warszawa (2013) *Katolicka Agencja Informacyjna*. [Online] 28 czerwca. Available from: http://ekai.pl/wydarzenia/temat_dnia/x68397/panichida-w-intencji-ofiar-zbrodni-wołyńskiej/?page=1 [Accessed 26.10.2019]

37. Бердиховська Б. (2013) Україна-Польща. Дуже важке дозрівання. *Дзеркало тижня*. [Online] 17 лютого. Available from: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2013/02/17/112492/> [Accessed 26.10.2019]

References

1. Royik N. (2014) *Humanitarna skladova ukrain'skopol'skogo transkordonnogo spivrobotnytstva* [Humanitarian component of Ukrainian-Polish cross-border cooperation: abstract diss. for the sciences. degree of Cand. polit. Sciences: Special. 23.00.04 «Political problems of international systems and global development»]. Chernivtsi, 20 c. [Ukrainian]

2. Motyka G. (2009) Druga switowa vijnia v polsko-ukrain'skyh istorychnyh dyskusiyah [World War II in Polish-Ukrainian historical discussions]. *Ukraine Modern* [Online] 4, 127–135. Available from: <http://historians.in.ua/index.php/ukrajina-moderna-2007-2010/23-ukrajina-moderna-154-2009-r> [Accessed 16.02.2018] [Ukrainian]

3. Hrycak J. (2009) Shecho po Gedroycevi. In: [Europe is the past and the future. Visions and Revisions: International Materials. Conf. in memory of Jerzy Giedroyc], Kyiv, November 24-26, 2006. Kyiv: Kritika Magazine, 85–89. [Ukrainian]

4. Osadchuk B. (2009) Model vybachennia In: [Volyn: two memories]. Collection of articles published in the Election Gazette, trans. with gender, order. M.Wojciechowski. Kiev-Warsaw: Spirit and Literature, 43–54. [Ukrainian]

5. Zhurzenko T. (2009) Geopolitical memory. *Eurozine*. [Online] 06 (29). Available from: http://www.eurozine.com/articles/2009_06_29_zhurzenko.uk.html. [Accessed 8.05.2019].

6. Marynowych M. (2010) Polsha i Ukraina pislia medowogo misiatsia. [Poland and Ukraine after honeymoon]. *Critics*, 5–6 (151-152), 27–29. [Ukrainian]

7. Riabchuk M. (2001) Za ogorozieiu Metternihovogo sadu. [Behind the Metternich garden fence], *Independent Cultural Journal "I"*. [Online] 20, 6–20. Available from: <http://www.ji.lviv.ua/pdf/20/pdf>. [Accessed 16.02.2018] [Ukrainian]

8. Jakovenko N. (2003) Polshcha ta polaky v shkilyh pidruchnykah istorii, abo vidlunnia davniogo i nedaviogo mynulogo [Poland and the Poles in school history books, or the echo of the ancient and recent past]. *Independent cultural journal "I" (Volyn 1943. Fighting for land)*. [Online] 28, 295–305. Available from: <http://www.ji.lviv.ua/n28texts/yakovenko.htm>. [Accessed 16.02.2018] [Ukrainian]

9. Tompson E. (2010) Sposoby pam'ataty: pryklad Polshchi. [Ways to Remember: An Example of Poland]. [Online] Available from: <http://politonomia.org.ua/page/sposoby-pam-iataty-pryklad-polshchi-1922.html> [Accessed 16.02.2018] [Ukrainian]

10. Boll F. (2010) Polsko-niemieckie inicjatywy pojednania w latach sześćdziesiątych a polityka odprężenia. Wprowadzenie. In: *Pojednanie i polityka. Polsko-niemieckie inicjatywy pojednania w latach sześćdziesiątych XX wieku a polityka odprężenia*. F. Boll, W. Wysocki, K. Ziemi, T.Roth (eds), Warszawa: Neriton, 9–22.

11. Genyk M. (2009) Instytucjonalizacja procesu miznacjonalnego przymyrennia u ditalnosti vyshchych zakonodawchych organiv Ukrainy i Polshchi. [Institutionalization of the process of interethnic reconciliation in the activities of the higher legislative bodies of Ukraine and Poland]. In: *Panorama of Political Science Studies: Scientific Bulletin of Rivne State Humanities University*. [Online] Rivne: RDGU, 3, 105-112. Available from: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pps/2009_3.pdf. [Accessed 16.02.2018] [Ukrainian]

12. Gorska N., Trohymchuk S. (eds) (2002) *Polsko-niemieckie ptymyrennia*. [Polish-German reconciliation and cooperation in the context of European integration]. Lviv: Franko National University, 96c. [Ukrainian]

13. Nora P. (1989) Between memory and history: les lieux de memoire. *Representations. The regents of the university of California*. [Online] 7-24. Available from: <http://www.history.ucsb.edu/faculty/marcuse/classes/201/articles/89NoraLieuxIntroRepresentations.pdf> [Accessed 16.02.2018]

14. Halbvaks M. (2005) Kolektyvna i istorychna pamiat. [Collective and historical memory]. *Emergency ration*. [Online] 2-3 (40-41). Available from: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html> [Accessed 16.02.2018] [Ukrainian]

15. Rikior P. (2004) Pamiat', istoriia, zabvieniye. [Memory, history, oblivion]. *The publishing house of humanitarian literature*. [Online] 728c. Available from: http://www.gumer.info/bogoslo_v_Buks/Philos/Rik/index.php [Accessed 16.02.2018] [Russian]

16. Hatton P. (2003) *History as an Art*. [Online] S. Pb: Vladimir Dal', 424 c. Available from: <http://www.gumer.info/bibliotek/Buks/History/hatt/index.php> [Accessed 16.02.2018] [Russian]

17. Miller A. (2008) Istoricheskaia politika i yejo osobenosti v Polshe, Ukrainie i Rossii. [Historical politics and its features in Poland, Ukraine and Russia]. *Domestic notes*. [Online] 5 Available from: <http://courier-edu.ru/cour0902/6700.htm> [Accessed 16.02.2018] [Russian]

18. Malikowski M., Wojakowski D. (2002) Polska polityka wobec Ukrainy i mniejszości ukraińskiej a stosunki etniczne na pograniczu polsko-ukraińskim. In: *Polskie pogranicza a polityka zagraniczna u progu XX wieku*. R.

Stemplowskyi, A. Żelazo (eds). Warszawa: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, S. 235–261.

19. Papiież apeluje o Polsko-Ukraińskie pojednanie, (2001) [Online] Available from: <http://www.money.pl/gospodarka/wiadomosci/artukul/s;papiez;>

apeluje;o;polsko-ukrainskie;pojednanie,250,0,48890.html [Accessed 26.12.2018]

20. Fediv L. (2003) My – susydy, my – hrystyiany. [We are neighbors, we are Christians] *Vysoky zamok*, 7. 05. (83) [Online] Available from: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/dyskusija/volyn/presa-arhiv.htm>. [Accessed 26.12.2018] [Ukrainian]

21. Zvernennia Hromadskogo komitetu «Prymyrennia mizh narodamy», (2013) [Appeal from the Public Committee «Reconciliation between Nations»]. [Online] Available from: <http://1-12.org.ua/2013/07/11/2110> [Accessed 26.12.2018] [Ukrainian]

22. Lyst Ivana Pavla II naperedodni, (2009) [Letter from John Paul II on the eve of the 60th anniversary of the Volyn tragedy «Free your heart from the poison»]. In: *Volyn': dvi pamiaty*. Zbirka statei opublikovanyh «Gazety wyborchii», perекlad. z pol. M. Voytsechivskyyi. Kyiv-Warsaw: Spirit and literature, C. 117 – 119.

23. Pojednanie polsko-ukraińskie, (2005) *Padio Bamukany*. [Online] 19 chervnia. Available from: <http://storico.radiovaticana.org/pol/storico/2005-06/40349.html>. [Accessed 26.12.2018]

24. Polsko-ukraińskie pojednanie, (2005) *WP Wiadomości*. [Online] 18 czerwca Available from: <http://wiadomosci.wp.pl/kat,8311,title,Polsko-ukrainskie-pojednanie,wid,7428724,wiadomosc.html?icaid=1ca5d>. [Accessed 26.12.2018]

25. Lyst iyerarhiv Kyivsko-Galytskoyi mytropolii UGKC, (2009) [Letter from the Hierarchs of the Kyiv-Halych Metropolitanate of the UGKC «Before the Altar of Mercy»]. In: *Volyn': dvi pamiaty*. Zbirka statei opublikovanyh «Gazety wyborchii», perекlad. z pol. M. Voytsechivskyyi. Kyiv-Warsaw: Spirit and literature, C. 181 – 184. [Ukrainian]

26. Prymyrennia mizh narodamy mozhylywe. Poslannia katolytskych iepyskopiv Ukrainy i Polshchi z nagody aktu vzaiemnogo proshchennia i poiednannia, (2005) [Reconciliation between nations is possible. Message from Catholic Bishops of Ukraine and Poland on the Occasion of the Act of Mutual Forgiveness and Reconciliation]. *New Dawn*, 25, C. 5. [Ukrainian]

27. Komiunike prezydiyi Iepyskopatu Polshchi pisma Ievharystynogo kongresu polsko-ukrain'skogo lysta pro poiednannia «Vprovadzuite poiednannia v diyu», (2009) [Communiqué of the Presidium of the Bishopric of Poland after the Eucharistic Congress and Polish-Ukrainian Letter on Combining «Put the Combination into Action»]. In: *Volyn': dvi pamiaty*. Zbirka statei opublikovanyh «Gazety wyborchii», perекlad. z pol. M. Voytsechivskyyi. Kyiv-Warsaw: Spirit and literature, C. 199 – 206. [Ukrainian]

28. Kyshka P. (2010) Pomer velykyi rechnyk ukain'skopol'skogo prymyrennia [Died a great spokesman for the Polish-Ukrainian reconciliation] *Bazyliane.pl*. [Online] 29 lipca Available from: http://www.beta.bazyliane.pl/?option=com_content&view=article&id=1018&catid=21&Itemid=2. [Accessed 26.10.2019] [Ukrainian]

29. Hrycak J. (2010) «Perezavantazhennia chy prodovzhennia-1». [Restart or continue-1]. *Zaxid.net*. [Online] 1 zhovtnia. Available from: <http://www.zaxid.net/blogentry/75844/>. [Accessed 26.10.2019] [Ukrainian]

30. Zvernennia Vseukrayinskoi rady tserkov i religijnynh organizatsii do viruyiuchyh i vsih liudei dobroyi voli z pryvodu 60. richnytsi Volyn'skoyi tragediyi periodu Drugoyi svitovoyi viyny. (2003) [Address of the All-Ukrainian Council of Churches and Religious Organizations to Believers and All Goodwill People on the occasion of the 60th Anniversary of the Volyn Tragedy of the Second World War]. *Military history* [Online] № 3–4. Available from: http://warhistory.ukrlife.org/3_4_03_2.htm. [Accessed 26.10.2019] [Ukrainian]

31. U Varshavi UGKC ta RKC Polshchi pidpysaly spilnu deklaratsiyu z nagodu 70. rokovyn Volyn'skoti tragedii, (2013) [UGKC and RKC of Poland sign joint declaration on 70th anniversary of Volyn tragedy in Warsaw] *Resurrection Radio*. [Online] 28 chervnia. Available from: <http://www.rr.lviv.ua/news/u-varshavi-uhkts-ta-rkts-polschi-pidpysaly-spilnu-deklaratsiyu-z-nahody-70-h-rokovyn-volynskoji-trahediji/> [Accessed 26.10.2019] [Ukrainian]

32. UPC KP pro Volyn'-1943: «proshchaimo iprosymo vybachennia» (2013) [UPC KP about Volyn-1943: «we forgive and ask forgiveness»] *The mirror of the week*. [Online] 28 bereznia. Available from: <http://www.istpravda.com.ua/short/2013/03/28/118161/> [Accessed 26.10.2019] [Ukrainian]

33. Zvernennia Ukrain'skoyi Pravoslavnoyi tserkvy z pryvodu 70. richnytsi Volyn'skoyi tragediyi (2013) [Appeal of the Ukrainian Orthodox Church on the occasion of the 70th anniversary of the Volyn tragedy]. *Religious Information Service of Ukraine*. [Online] 11 bereznia. Available from: http://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/uocmp_doc/52772/ [Accessed 26.10.2019] [Ukrainian]

34. Zvernennia Synodu Iepyskopiv Kyievo-Galytskogo Verhovnogo Arhyiepyskopstva Ukrain'skoyi Greko-Katolytskoyi Tserkvy do virnyh ta vsih liudey dobroyi voli z pryvodu 70. rokovyn Volyn'skoyi tragedii (2013) [Appeal of the Synod of Bishops of the Kyiv-Halych Supreme Archdiocese of the Ukrainian Greek Catholic Church to the faithful and all goodwill on the occasion of the 70th anniversary of the Volyn tragedy]. *Religious Information Service of Ukraine*. [Online] 11 bereznia. Available from: http://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/ugcc_doc/51561/ [Accessed 26.10.2019] [Ukrainian]

35. Deklaratsia Vseukrayinskoi rady Tserkov i religijnynh organizataiy «Znannia mynulogo – shliah do maybutniogo», (2012) [Declaration of the All-Ukrainian Council of Churches and Religious Organizations «Knowledge of the past - the way to the future»]. *Institute for Religious Freedom*. [Online] 12 zhovtnia. Available from: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=1124&Itemid=78&lang=ru [Accessed 26.10.2019] [Ukrainian]

36. Panichida w intencji ofiar zbrodni wolyńskiej Waszawa (2013) *Katolicka Agencja Informacyjna*. [Online] 28 czerwca. Available from: http://ekai.pl/wydarzenia/temat_dnia/x68397/panichida-w-intencji-ofiar-zbrodni-wolynskiej/?page=1 [Accessed 26.10.2019]

37. Berdychovska B. (2013) Ukraina-Polshcha. Duzhe vazhke dozrivannia [Ukraine-Poland. Very difficult ripening]. *The mirror of the week*. [Online] 17 lutogo. Available from: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2013/02/17/112492/> [Accessed 26.10.2019] [Ukrainian]